

За редакцією
Умберто Еко
та
Рікардо Федріги

Харків
«Фоліо»
2021

[Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

Чому філософія?

Умберто Еко

Що таке філософія

Хоча термін «філософія» за первинною етимологією й означає «любов до знання», з'ясувати, що таке філософія, є справою нелегкою, оскільки значення цього слова змінювалося протягом століть. У Стародавній Греції класичного періоду вважалося, що людина починає філософствувати (як говорив Арістотель) у відповідь на диво, що сталося. Утім, вони реагували на диво, ставлячи запитання: «Хто створив усе, що нас оточує?» (питання цілком філософське, до того ж притаманне всім релігіям) або ж цікавлячись, «чому у всіх жуйних є роги, а у верблюда їх немає», й саме на такого роду питання намагався знайти відповідь Арістотель. Однак сьогодні ми у подібних пошуках покладаємося на наукові дослідження, а не на філософію.

І хоча нині походження та природу жуйних тварин має пояснювати наука, й вона може стверджувати, що вони є продуктом природної еволюції, залишається суто філософське питання, на яке ми й донині даємо дуже різні відповіді: «Навіть якщо жуйні тварини були результатом природної еволюції, чи існує якийсь розумний задум, що встановив закони природи, за якими ці тварини еволюціонували саме таким чином (тобто за яким кожен бик, що народжується у будь-який час та у будь-якому місці, має роги)?». Цілком зрозуміло, це питання є черговою формою проблеми існування (або неіснування) Бога. Наука може сказати, що для пояснення походження всесвіту та життя не є необхідним припускати наявність їх творця, але вона не може продемонструвати, що Бога немає так само, як не може довести, що він існує, — попри те, що ще в Середньовіччі Тома Аквінський вважав, що розум може підкріпити віру, та розробив п'ять доказів (філософських) існування Бога. Однак згодом Кант стверджував, що подібний спосіб доказів не є логічно обґрунтованим й існування Бога може бути доведено лише на підставі моральних постулатів. Саме таким чином філософія зазіхає на царину науки, продовжуючи пхати (так би мовити) скрізь свого носа.

Отже, можна стверджувати, що від часів Античності до наших днів людство делегувало науці право відповіді на певні запитання. Однак існують й інші питання, відповіді на котрі в науки немає (наприклад, що таке благо та справедливість, чи існує модель держави, кращої за інші, чому існують зло та смерть тощо), і вони є предметом дослідження філософії. Хтось навіть сказав, що філософія є дисципліною, яка займається питаннями, які не мають відповіді.

Це утрироване визначення. Справді, існують питання, на які немає відповіді, але вони є й у науковому просторі. Візьмемо, наприклад, питання про те, яке з непарних чисел найбільше: цією проблемою опікується наука математика, й воно належить до того її рівня, котрий ми визначимо як філософія математики. Отже, філософія займається скоріше тими питаннями, на які інші дисципліни не знаходять відповіді, як-от: «Що означає «існувати»?». Є різниця між твердженням «я є» в розумінні «я існую» або «собаки є ссавцями» та висловом типу «я був народжений у певному році» або запитанням, якою є погода. Отже, чи відрізняються причини, через які ми сприймаємо ідеї про те, що прямий кут має дев'яносто градусів, а всі люди смертні? Якщо я вважаю, що собаки справді належать до ссавців, зараз дощить, волхви відвідали новонародженого Ісуса, Наполеон помер на острові Святої Єлени, а прямий кут має дев'яносто градусів — чи всі ці мої переконання є «правильними» в одному й тому самому сенсі? Й що таке істина? Не те, щоб ці питання не мають відповідей, насправді відповідей на них дуже багато, й існують різні визначення істинності.

Найкритичнішим філософським питанням, імовірно, було та залишається: «Чому існує дещо більше, ніж ніщо?».

Можливо, усе це складні питання, й хтось вважає, що філософи марно витрачають час, ставлячи питання такого роду. Втім, уявімо собі пригніченого стражданнями або хворобами безталанника, який запитує: «Чого я народився? Чи не могли мої батьки не приводити мене в цій світ?». Цей бідося говорить про дещо суттєве для нього, і навіть якщо й займається філософією, то не усвідомлюючи цього, так само як знаменитий персонаж Мольєра ніколи не підозрював, що говорить прозою.

А ось й інші, типово філософські, запитання, які ставлять перед собою пересічні люди: Чи є в цьому світі справедливість? Чому потрібно страждати? Чи існує життя після смерті, в якому мої страждання будуть віддячені? Моя кохана здається мені гарнішою за інших, але що означає «гарна»? Що краще: коли всі є рівними або коли кожному надасться по його чеснотам? Прямий кут має дев'яносто градусів, і я в це вірю. Втім, якщо так само істинним є те, що всі люди смертні, то чи достатнім буде зустріти лише одного безсмертного, аби ця віра розвіялася? Якщо з літаючої тарілки на Землю зійдуть інопланетяни, чи будуть вони теж уважати, що прямий кут становить дев'яносто градусів? Проте хто сказав, що прямий кут дорівнює дев'яноста градусам? Які тварини мають душу? А в мене вона є? Що таке душа? І де вона перебуває? І що таке пам'ять, адже якщо хтось зовсім втрачає пам'ять, здається, ніби він також більше не має душі. Чому я плачу над тим, як розгортаються події в романах, хоча знаю, що їхні дійові особи вигадані? Чи не краще розбагатіти, відправивши до біса всіх навколо, ніж жити, як альтруїсти? Мені говорять, що свиня розумніша за собаку, але чому тоді мені подобається ходити на прогулянку із собакою? Це залежить від дружби, від кохання, від ідентичності? Але що таке дружба, кохання, ідентичність? Чому я вважаю, що особа, в яку я закоханий, є найдосконалішою серед усіх, тоді як чи не закохався б я в якусь іншу, живи я в іншому місті або працєю в іншому офісі? У чому полягає різниця між переконанням шляхом доведення математичної істини (наприклад, теореми Піфагора) та вмовлянням когось (наприклад, проголосувати за ту чи іншу партію)? Якщо доведення теореми здається «раціональним», то переконання проголосувати залежить від «ірраціонального» вибору? Або від вибору суто «розважливого»? Доведення теореми не торкається почуттів, тоді як рішення проголосувати ґрунтується також на

віданні переваги, на почуттях, на емоціях. Отже, тоді я маю більш довіряти геометрам (технікам), ніж політикам? У чому полягає відмінність між розумом, інтелектом, переконаннями, відданням переваги та вибором за звичкою? Наскільки наше тіло заважає нашому мозку?

Можна продовжувати безкінечно: усе це філософські питання, і не потрібно бути професором філософії, щоб їх ставити. Філософські питання цікавлять кожного з нас.

Звісно ж, ви можете вирішити, що всі ці запитання перебувають поза часом і можна собі спокійно жити, розважаючись, заробляючи гроші або вмираючи від голоду, так і не стикнувшись із ними у притул. Утім — окрім того, що певні людські істоти не можуть опиратися тому здивуванню, котре приносить їм постановка подібних запитань — протягом історії ці «незначущі» запитання визначили наш спосіб життя, започаткували утворення певних угруповань під час релігійних війн, справили глибокий вплив на наукові дослідження, встановили наш спосіб ставлення до життя, до розваг, до наших здобутків та бід навіть тих, хто ніколи на це не зважав.

Надзвичайно важливо, що філософська практика навчає розмірковувати, а правильне розмірковування може будь-кого змусити почуватися задоволеним, навіть якщо він і не досяг практичного успіху в житті, але допоміг багатьом іншим віддатися практичним проблемам. Окрім цього факту, не варто нехтувати й тим, що такі видатні вчені, як Декарт, Паскаль, Галілей і навіть Ейнштейн та ін., займалися як науковими дослідженнями, так і філософською рефлексією.

Інколи трапляється, що маленька дитина, дійшовши певних висновків, може сказати (доводячи батьків до екстазу): «зважаючи на те, що...». Дитина в такий спосіб для отримання висновку практикує методи логіки (якщо дощитиме, земля намокне; отже, якщо дощить, то на землі буде мокро, отже добре, що я не вийшов босоніж) або навіть вдається до аристотелівського силогізму (всі зливи промочують землю, за прогнозом, буде злива, отже слід очікувати, що земля намокне). Логіка є одним зі стовпів філософії. Кожен користується логікою, навіть якщо не помічає цього. Крім того, існують помилкові логічні судження, наприклад такі: усі зливи намочують землю, земля мокра, отже була злива. Це міркування видається помилковим навіть тому, хто не вивчав логіку, оскільки є очевидним, що земля може намокнути тому, що пройшла поливальна машина. Втім, логіка виробила жорсткі критерії, за якими може продемонструвати, що міркування не є правдивим. До того ж існують й інші помилкові твердження, неправильність котрих розпізнати складніше.

Зрештою, спираючись уже на ці прості міркування, практикуватися у філософській рефлексії варто так само, як варто робити гімнастику. У другому випадку ви не потовстішаєте, а у першому — станете розумнішими.

Філософія передусім допомагає нам призвичаїтися до абстрактного мислення. Усі ми думаємо через абстракції. Наприклад, лікар робить мені щеплення від сказу, навіть не бачивши собаку, який мене вкусив, адже посилається на загальне поняття про собаку (її природу та звички) й знає, що може трапитися, коли він нас кусає. Втім, ветеринар зазвичай опікується певним собакою. Водночас філософ цікавиться не тільки поняттям про собаку, а й поняттям про поняття, тобто підставами, на яких ми виробляємо поняття. Це інколи спонукає філософію працювати над абстракціями, котрі випадають з нашого безпосереднього розуміння, й це змушує нас думати, що філософ живе поза дійсністю. Однак чимало з того, що тісно пов'язане з нашою реальністю

(зокрема й багато наукових відкриттів) стали зрозумілими саме через опрацювання на рівнях дуже абстрактного мислення.

Дитина у перші роки свого життя знайома з чихуахуа, мастифом та доберманом і загалом здатна назвати їх усіх «собаками». Наука, досліджуючи структури нашого мозку, готова (або майже готова) відповісти, як та чому це відбувається. Втім, що означає ця ідея «собаки», котру навіть дитина сприймає у перші роки свого життя? Чи є це конструктором нашого головного мозку, котрий однаковим чином функціонує в усі часи в усіх краях? Чи це є дещо таке, що існує за межами світу (платоніки могли б заохотити нас назвати це гіперуранійською ідеєю, хоча сам Платон цього ніколи не стверджував)? Чи це закон природи, який залишиться чинним, навіть якщо випадково всі собаки на цій землі помруть через епідемію й на світі не залишиться жодного собаки як зоологічного об'єкта? Як трапляється, що дитина негайно розуміє, що між вовком і пекінесом існує генетична спадковість, а між пекінесом та смугастою кішкою — ні? Філософ так сформулює цю проблему (як він це робив протягом століть): «Чи існують універсалії, або вони є продуктом культури та мовлення?».

Чим філософія відрізняється від інших дискусій про всесвіт?

В історії людства існували й інші способи реагувати на дива, які його оточували. Візьмемо, наприклад, релігії, які є предметом віри й передаються у формах міфів або одкровень, тимчасом як філософія ґрунтується суто на використанні розуму. Колись існували філософії, які прагнули продемонструвати, що релігійні одкровення не суперечать «здоровому глузду» (згадаймо, як Тома Аквінський розробив п'ять раціональних способів продемонструвати існування Бога), так само як траплялись випадки, коли філософія збурювала критику проти релігій (як це робили Феєрбах та Маркс). Існують також космології, або дещо фантастичні оповідання, про те, як народився всесвіт чи про генеалогію богів (наприклад, у Гесіода). Усі ці «наративи» відрізняються від філософських роздумів, за допомогою яких завжди прагнули дотримуватися того, що вважалося законами нашого розуму.

Сьогодні цей факт знаємо ми, але це було відомо також грекам ще до зародження філософії: існували та існують й інші форми знання, зокрема, китайська мудрість, індійські вчення, так само як існували форми вченості у Стародавньому Єгипті або в асирійців та вавилонян. І зовсім недостатньо просто констатувати, що багато з цих форм мислення втілювалися через міфи та поетику (й тому належать до мистецтва або міфології, а не до філософської думки). Адже, як ми побачимо далі, розглядаючи філософів, Парменід також говорив віршами, а Платон часто висловлювався за допомогою оповідань. Часто стає дуже прикро, що ми мало знаємо про форми не-західного мислення, так само як ми мало знаємо про стародавню мудрість, яку несуть у собі міфології американських індіанців або багатьох африканських етносів. Ідеальна вища освіта має передбачати ознайомлення з цими формами мислення, та й у школі так само не повинні вивчати лише те, що сказали грецькі філософи або що говорить Біблія чи, наприклад, Коран. Інакше нам ніколи не збагнути, про що думали інші, котрі потроху також стають частиною нашого світу.

Утім, причина того, що історія філософії розпочинається від греків, полягає в культурі. Саме їхня думка утворила простір мислення західного світу, й лише зрозумівши, як розмірковували греки, ми зможемо збагнути, в який спосіб розвивалося мислення

протягом наступних майже трьох тисячоліть. Якщо представник західного світу іде працювати до Китаю, він має розуміти дещо в китайському менталітеті, і так само китаець, котрий починає жити серед нас, повинен сприймати форми західного мислення, народжені у Греції. Ви можете закидати мені, що це несправедливо, але існують тисячі прикладів того, як молоді представники східної цивілізації, котрі прибувають до Сполучених Штатів на навчання, навчаються розуміти західне мислення, й ця їхня гнучкість стає підґрунтям того, що вони отримують кращу підготовку, ніж їхні американські ровесники, й посідають кращі позиції в науковій та економічній царинах.

Спочатку вважалося, що причина цього полягає у структурі західних мов (підмет, зв'язка та присудок, типу «річка є каламутною»), що ми бачимо всесвіт як послідовність речей, котрим приписуємо певні властивості. У окремих примітивних мовах розрізняють не речі та властивості, а події, й описується не конкретний об'єкт — річка, що має властивість бути каламутною, а скоріше йдеться про безперервну течію води, що завжди різна (а Геракліт від самого початку говорив, що не можна двічі увійти в одну й ту саму річку). І все-таки в західній філософії обговорювалися й далі обговорюються речі, сутності або об'єкти, яким надані певні властивості, і якщо ми не зрозуміємо, як народилося поняття матерії в Арістотеля, то ми так само не зрозуміємо ті випадки, коли сучасна фізика ставить ці поняття під сумнів. Навіть якщо все західне мислення помилялося, його необхідно знати, щоб зрозуміти, звідки ми походимо й ким ми є. Інакше це схоже на те, якби ми дали настанову студентам і науковцям, що не варто вивчати грецьку міфологію, оскільки вона є зібранням вигадок, і позбавили їх у такий спосіб можливості зрозуміти, про що йдеться у Гомера та Вергілія, або якби в школах ніколи не згадували про Старий та Новий Заповіти, позбавивши таким чином молодь можливості зрозуміти дев'яносто відсотків зображень, створених протягом усієї історії мистецтва, починаючи від Різдва Христового й до Розп'яття.

Середовище

Філософи ніколи не витали у хмарах, як це змальовували карикатури їх лихомовників або як уявляла собі народна мудрість, що завжди кепкувала над «замріяними професорами». Справді, Платон у діалозі «Теетет» розповідав, що Фалес, досліджуючи зірки та дивлячись угору, впав у колодязь. Однак Арістотель майже врятував Фалеса від репутації замріяного мудреця, переказавши, що тим часом як сучасники докоряли йому через марність філософії, він на підставі астрономічних підрахунків спрогнозував рясний урожай оливок і ще взимку задешево перекупив усі чавильні для їх обробки в Мілеті та на Хіосі, а коли настав час збирати врожай, здавав їх в оренду за великі гроші, показавши, що за бажання навіть філософи можуть збагатитися.

Однак справжня проблема полягає у тому, що кожен філософ живе у чітко визначеному політичному, соціальному та культурному середовищі, й кожен його спосіб філософствування зазнає багатьох далеко не філософських впливів. Не слід ігнорувати того факту, що перші філософи, шукаючи раціональне пояснення навколишнього світу, жили у певному контексті, де й практикувалися містичні ритуали,

Вшановувалися боги, велися війни, існували раби та вільні люди, практикувалися певні види медицини. Все це стосується й філософів нашого часу, дехто з яких зазнавав впливу соціальних конфліктів, виникнення диктатур, нових проблем, котрі ставить перед нами розвиток техніки, так само як значна частина філософії доби Відродження

та пізнішого часу зазнавала впливу астрономічних відкриттів Коперника, Галілея або Кеплера. Не говорячи вже про те, що спалахи ідей цих учених у широкому розумінні були підготовлені попередніми або сучасними їм філософськими теоріями.

Можливо, існує багато інших причин для вивчення та розуміння філософії, і для викладу їх усіх знадобляться всі сторінки цього тому. Втім, сподіваємося, цих кількох акцентів цілком вистачить, аби залучити кожного до розуміння того, що означає думати. Оскільки мислення, і філософське мислення зокрема, є саме тим, що відрізняє людей від тварин.

ЗАУВАЖЕННЯ¹

Історія філософської думки в цьому томі переповідається текстами різного характеру. Розділи, що мають послідовну нумерацію, спрямовують читача традиційним шляхом хронологічного оповідання. Вони можуть супроводжуватися коротенькими вставками, за допомогою яких в дужках поглиблюються аргументи, теми та автори.

Розділи «Культурне середовище», розміщені в нижній частині розділів, роблять свій внесок у встановлення зв'язку між філософським дискурсом та матеріальним і культурним життям певного часу.

Крім того, є тексти, які розпочинаються з символу [🔍], де розглянуті інші сюжети: відступи в часі, екскурси до інших дисциплін, довільні розвідки, що разом можуть посприяти більш широкому та детальному викладу теми.

Звертаємо також увагу на те, що непідписані тексти підготовлені кураторами видання — У. Еко та Р. Федрігою.

¹ Тут і далі курсив автора. — Прим. перекл.